

Н. М. Богуцька

Львівський державний університет внутрішніх справ,
аспірантка кафедри теорії та історії держави і права

МЕТОДОЛОГІЯ ОСМИСЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

© *Богуцька Н. М., 2015*

Висвітлено методологію осмислення соціальної відповідальності у загальній теорії права.

Ключові слова: право, методологія, особа, відповідальність, правова наука, філософія, держава.

Н. М. Богуцкая

МЕТОДОЛОГИЯ ОСМЫСЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Освещено методологическое осмысление социальной ответственности в общей теории права.

Ключевые слова: право, методология, личность, ответственность, правовая наука, философия, государство.

N. M. Bogutska

THE METHODOLOGY OF UNDERSTANDING SOCIAL RESPONSIBILITY

The methodology of understanding social responsibility in the general theory of law.

Key words: law, methodology, person, responsibility, legal science, philosophy, state.

Постановка проблеми. Методологія належить до найменш розроблених галузей юриспруденції, насамперед загальної теорії права. Саме цим зумовлена необхідність аналізу методологічних проблем сучасного правознавства у контексті тих змін, що відбуваються сьогодні у науковій сфері, передусім йдеться про трансформації загальносвітового, національного і “внутрішньонаукового” рівня. У цьому зв’язку методологію юридичної науки слід розглядати як складне за своєю структурою, внутрішньо диференційоване багаторівневе утворення. На цій основі розкриваються сучасні методологічні уявлення про розмаїття правової проблематики. Особлива увага звертається на дискурс, що зводиться до визначення перспектив у сучасному правознавстві гносеологічного і методологічного плюралізму. А це передбачає дослідження за двома підходами (генетичним, системним) до методологічної проблематики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для сучасної ситуації характерна не відсутність альтернативних марксистові філософсько-методологічних концепцій, а ступінь дослідницької активності у цій сфері учених-юристів. Проте розгляд методологічних питань сьогодні помітно розширюється й поглиблюється. На монографічному рівні вони представлені перш за все солідними

публікаціями Д. Керімова, А. Шабаліна, А. Васильєва, В. Сирих та інших відомих авторів, але зміст і форма їх певним чином не надто виходить за межі коментування концептуальних положень марксистської філософії. Із відомих українських правознавців до цієї проблематики постійно проявляють науковий інтерес М. Козюбра, П. Рабінович, О. Тихоміров та інші. Методологічна увага в їх дослідженнях помітно змінюється і дедалі більше переходить у сферу ціннісно-світоглядних аспектів правознавства.

Формування цілей статті. Розкрити методологію осмислення соціальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особи та суспільства; вона регулює поведінку індивіда відповідно до вимог суспільства. З розвитком суспільства відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних та інших відносинах; її удосконалення є необхідною умовою суспільного розвитку.

Важко точно сказати, коли людина відчула необхідність свідомо контролювати свої дії. Об'єктивні умови існування первісного суспільства створювали жорстку детермінацію поведінки, яка не допускала відхилень: дії, вчинки окремої людини зумовлювалися колективною волею і природними потребами.

Основи відповідальності як соціального явища було закладено вже в моральних нормах первіснообщинного ладу. У античних філософів ідея відповідальності входила до категорії “справедливість”, “розумність” як необхідна поведінка, як неухильне слідування законам. Теоретичне обґрунтування категорія відповідальності отримала в середині XIX ст., зокрема, в роботі Л. Феєрбаха “О спиритуалізме и материализме” [2, с. 30].

Нове розуміння і сприйняття відповідальності виникає у зв'язку зі становленням і розвитком класичного полісного державного ладу, а разом з ним відповідних йому моральних норм і правил, з появою античної етики, яка сформувалася як філософське вчення про добродетності. Так, у вченні Геракліта про Логос як загальну і єдину основу світу поставлено основну етичну проблему – відношення того, як поведуться реальні люди, до того, як вони повинні себе поводити. Логос Геракліта – це всезагальний закон, що відповідає дійсній природі людини. Якщо б люди слідували йому, то у світі встановилася б гармонія [3, с. 61, 62]. Тобто, вчення Геракліта показує можливість вибору людиною варіанта поведінки, а отже, передбачає відповідальність за результати цього вибору.

Починаючи з софістів, Демокрита і Сократа, антична етика аналізує питання про те, що є найвищим благом для досконалої особи і яким чином це благо реалізується [8, с. 52]. Демокрит ставить категоричну вимогу: людина повинна оцінювати свої вчинки не лише з погляду оточуючих, але й з позицій власної моралі [14, с. 170].

Саме в цей період зароджується розуміння відповідальності як внутрішньої якості індивіда. Аналізуючи генезис поняття “особа” і філософських теорій людини, в літературі зазначається обмеженість давньогрецького розуміння індивідуальної відповідальності. “Поняття відповідальності, пов'язане з внутрішньою моральною мотивацією, в той час ще не сповна відділилася від поняття обов'язку, продиктованого іззовні” [13, с. 67].

Аристотель, своєю чергою, дії людини розподіляв на дві групи: довільні і не довільні. Добродетельні дії завжди є довільними, для їх аналізу Аристотель вводить поняття наміру. Намір ґрунтується на попередньому виборі різних варіантів поведінки, в ході чого відбувається зіткнення, боротьба мотивів. Моральному індивіду властива потреба прийняти всю відповідальність за прийняті рішення. Людину Аристотель визначає не лише як розумну істоту, але й як істоту політичну. Індивіда він розглядає через його відношення з іншими людьми і насамперед з державою. Моральність же для Аристотеля полягає у тому, що людина, маючи свободу вибору, живе і діє в межах норм поведінки, корисних для міста-держави, гармонічність в якій досягається завдяки добродетності і щастю громадян [1, с. 378].

Вже в післяаристотелівський період грецької філософії моральність індивіда відривається від його громадянського, політичного життя, що відповідно впливає на розуміння відповідальності людини перед суспільством і перед власною совістю. У філософській науці й досі триває процес

осмислення і дослідження категорії відповідальності – однієї з найважливіших категорій загальної соціології.

Чимало вчених вважають, що перші моральні норми проявляли себе в “табу” як засобах приборкання зоологічного індивідуалізму. Тоді виникають елементи відповідальності: поведінка, почуття боргу, докори совісті. Відповідальна поведінка може виникнути лише в результаті взаємовідносин індивіда і суспільства. Порушник табу відчуває себе відповідальним, тому що його хвилює, чи не завдав його вчинок шкоди рідному племені.

Первісна людина ще не відрізняє себе від інших, адже її самосвідомість проявляється лише як групова самосвідомість. Обмежений характер первісного суспільства проявляється у тому, що його члени не вільні, чим і пояснюється сенс деяких традицій, табу. Страх перед невідомим був одним із мотивів прояву як почуття відповідальності, так і відповідальної поведінки. Відповідальність виникає як моральна, адже ще не може бути соціально-економічної бази для існування інших форм відповідальності. Замкненість первісного суспільства, неможливість уособлення індивіда визначали характер відповідальності, яка проявлялася лише як колективна. Поступове ускладнення відносин, розвиток виробничих сил, виникнення суспільного розподілу праці призводить до того, що індивід починає усвідомлювати себе як особистість, відбувається процес його уособлення відносно колективу [19, с. 11, 12].

Як видно, соціальна відповідальність виникає одночасно з суспільством. Її формування пов’язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних відносин, коли поведінка особи набуває суспільної значущості і тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм.

Категорія відповідальності як загальносоціологічна категорія в науці стала предметом дослідження ще у 60-ті роки ХХ ст. Одною з перших фундаментальних робіт з цієї проблеми стала кандидатська дисертація А. П. Черемніної “Проблема відповідальності в етиці”, де було подано глибокий аналіз відповідальності як загально-соціального явища [24, с. 23].

Поняття соціальної відповідальності, які представлені в юридичній літературі, є найбільш приближеними до відображення сутності цієї категорії. А. Ф. Плахотний, досліджуючи проблеми соціальної відповідальності, визначає її як категорію для відзначення міри вільного прояву соціальним суб’єктом свого обов’язку і права обирати в конкретних умовах оптимальний варіант відношення до дійсності, враховуючи прогресивні інтереси суспільства [22, с. 6, 7].

А. С. Шабуров аналогічно визначає соціальну відповідальність – це “вольове соціально обумовлене відношення суб’єкта до панівних у суспільстві норм і цінностей, що виражається у свідомому виборі суспільно значимого варіанта поведінки і активної його реалізації” [23, с. 68].

Інші дослідники пишуть, що “соціальна відповідальність інваріантна в її внутрішньому і зовнішньому стані – обидва варіанти доповнюють один одного, діалектично взаємодіють. Внутрішній (особистісний) стан відповідальності при саморегуляції поведінки виключає безвідповідальність вчинку, а відповідно, ретроспективну відповідальність, настання якої є небажаним для суб’єкта, а тому її можливість формує стан відповідальності на особистісному рівні – при виборі варіанту поведінки. З іншої сторони зазначається, що відсутність стану відповідальності на особистісному рівні тягне додатковий (негативний для суб’єктів) вплив з метою виховання особистісної відповідальності, виключення повторення безвідповідальності у майбутньому (звідси назва “реперспективна відповідальність”)”. У визначенні поняття соціальної відповідальності, на думку В. М. Хомича, “повинен бути відображений і цей доповнюючий її ретроспективний аспект відповідальності, адже він у цілісному механізмі соціальної відповідальності заповнює на особистісному рівні можливий вакуум безвідповідальності” [19, с. 23].

Визначення поняття соціальної відповідальності, надане В. М. Хомичем, відображає як особистісну, так і суспільну сутність відповідальності, механізм її реалізації та забезпечення. “Соціальна відповідальність – це складне суспільне відношення, що полягає у свідомо-вольовому самообмеженні особою суб’єктивної свободи згідно з вимогами схвалюваної суспільством необхідності (позитивний, особистісний аспект), а рівно суспільному осуді пов’язаним з ним впливом на особистість, яка допустила безвідповідальність у здійсненні суб’єктивної свободи (негативний, зовнішній аспект) [21, с. 26].

Отже, погляди на визначення поняття соціальної відповідальності (воно повинно вказувати на суттєві ознаки цього явища) різні. Загальним для цих визначень є те, що відповідальність розглядається як форма взаємозв'язку і взаємодії суспільства і особи. Соціальна відповідальність визначається як підзвітність, як відношення особи до соціальних вимог, що виражається у конкретних діях, як свідомо-вольове відношення людини до пред'явлених суспільством вимог і обов'язок неухильного їх дотримання, як відповідна позитивна чи негативна оцінка діяльності людини з боку суспільства. Соціальна відповідальність є, таким чином, одним з проявів зв'язку і взаємозалежності особи і суспільства.

Майже усі автори (А. П. Черемніна, А. Ф. Плахотний, В. В. Томашев, Н. І. Фокіна та ін.), що вивчали соціальну відповідальність, цілком справедливо, на наш погляд, визнають методологічною основою вироблення поняття відповідальності аналіз співвідношення категорій свободи і необхідності. Відповідальність завжди і нерозривно пов'язана з необхідністю дотримання приписів, правил поведінки, підкорення, узгодження своєї поведінки з об'єктивними законами природи та суспільства. Якщо немає необхідності у дотриманні яких-небудь норм, приписів, то немає і відповідальності.

Зокрема, А. Ф. Плахотний пише, що категоріальний аналіз соціальної відповідальності передбачає розкриття діалектичного взаємозв'язку категорій свободи – необхідності – соціальної активності – діяльності – спілкування – способу життя. Потреба з'ясувати міру відповідальності людини за вчинки викликала філософську проблему співвідношення “свободної волі” і зумовленості, окрім волі, проблеми свободи і необхідності в поведінці людини. Проблема свободи виникла при вирішенні питання причинності і, перш за все, такого її особливого випадку, як вільна причина, тобто мова йшла не про детермінацію явищ, яка походить від якихось сил природи, а бере початок у розумній, свідомій, цілеспрямованій діяльності людини, в її розумі і волі [2, с. 14].

Вибір відповідального варіанта поведінки передбачає свободу суб'єкта відповідальності. Свобода є свідомо, цілеспрямована діяльність на підставі пізнаної необхідності. Відповідальність є вибір, здійснення найбільш раціонального способу дії (поведінки, вчинку) в умовах свободи. Свобода, таким чином, також є передумовою відповідальності [4, с. 33].

У філософській літературі зазвичай розрізняють природну необхідність (необхідний перебіг явищ, процесів у природі) і необхідність історичну (об'єктивний, закономірний розвиток подій у суспільному житті) [4, с. 420].

Д. І. Бернштейн, окрім природної та історичної необхідності, розрізняє ще соціальний (або соціально-нормативний) аспект необхідності як обов'язковий суспільний порядок, напрямок поведінки, вчинки людей, що встановлені приписами соціальних норм [16, с. 33].

Правова етика категорію свободи визначає як найвищу форму духовності в людині. Якщо в моральній свідомості панує імператив свободи, то все підкоряється їй: добро, обов'язок, необхідність. В межах внутрішньої духовної свободи людина здійснює будь-яку добру справу, не розраховуючи на взаємність, не нав'язуючи нікому, а виконуючи її тією мірою, якою її поведінка сприяє іншій особі набувати свободи. Борг заради свободи є внутрішнім обов'язком людини перед самою собою. Тут немає ніякого зовнішнього контролю, ніяких зовнішніх санкцій. Борг відносно суспільства така людина виконуватиме лише тоді, коли суспільство буде опорою, захистом її духовної свободи, якщо суспільство гарантує її особисті свободи. Якщо ж суспільство є тоталітарним і пригнічує людську індивідуальність, вільна людина не тільки дистанціюється від нього, але й робить усе для його знищення [9, с. 18].

Ми це розуміємо так, що лише знання надає людині можливість усвідомлювати правильність вибору варіанта поведінки та її наслідки, знання дає людині свободу вільного вибору між добром та злом. Категорія свободи починає діяти, наприклад, коли людина, усвідомлюючи неправильність певної дії, все ж виявляється вільною від внутрішнього тиску негативних, аморальних бажань, стає вище цього і обирає діяти на добро. Категорія необхідності проявляється у випадку усвідомлення людиною свого обов'язку і є передумовою його виконання, навіть всупереч особистим інтересам. Зокрема, наука етики права розглядає у нерозривному взаємозв'язку категорії “свобода – добро – обов'язок – необхідність”, а також совість і відповідальність як основні базисні категорії моралі [25, с. 17–22].

Ступінь засвоєння суспільних вимог і норм виявляється у спонукальних стимулах і мотивах, якими керується при прийнятті рішень особа. Чим більше у неї збіжностей між “необхідно” і “хочу”, тим більш успішно суспільство вирішує завдання формування її моральної відповідальності.

Моральну відповідальність прийнято розглядати як збіг “зовнішніх” велінь обов’язку з внутрішніми спонуканнями до його виконання – з веліннями совісті. Обов’язок і совість специфічно синтезуються у моральній відповідальності, і це слід також співвіднести з поняттям “потреба”, адже на відміну від інших видів відповідальності в моральній особливо чітко виступають у діалектичній єдності і свідомості і почуття відповідальності як соціальна установка особистості на добровільне прийняття необхідних суспільних вимог і обов’язків [17, с. 163].

Усі ці категорії та поняття являють собою специфіку моралі. Так, в літературі визначено такі її особливості:

- а) вона характеризує здатність особи жити спільно і являє собою форму відносин між людьми;
- б) вона не підкорена закону причинності і принципу корисності;
- в) моральний закон не допускає розмежування суб’єкта і об’єкта дії. Тобто прокламувати мораль і практикувати її самому – це один нерозривний процес;
- г) мораль – це важкий тягар, який людина добровільно бере на себе [5, с. 16].

Ми можемо спостерігати, що мораль має багато спільного з правом як феноменом культури. Відмінність полягає у тому, що моральний закон виконується добровільно, закон же правовий, юридичний має примусовий характер і є обов’язковим навіть при неприйнятті його людиною.

Отже, виховання відповідальності повинно бути зорієнтованим на підвищення її внутрішньої (особистісної) сторони, тобто відповідальності на рівні прийняття поведінкового рішення з урахуванням вимог соціальних норм. Тут відповідальність виступає найважливішим соціальним елементом структури особистості. У своєму особистісному прояві соціальна відповідальність реалізується самим суб’єктом відповідальності на підставі суспільно значущої самооцінки своєї поведінки. Тому особистісна сторона відповідальності певним чином автономна, хоча і визначається рівнем свідомості (правосвідомості) особи, системою суспільних відносин, ступенем усвідомлення вимог суспільства, їх адекватністю особистісним поведінковим установкам і потребам.

Моральна відповідальність – це лише специфічний аспект соціальної відповідальності, її певний розріз, який не можливо ні теоретично, ні практично виділити із загальної системи як “автономного” відносно неї явища. Відрив моральної відповідальності від її конкретного економічного, політичного, соціального змісту, від реалізації практичної діяльності людей, призводить до зубожіння змісту цього поняття. Воно характеризує орієнтацію суб’єкта на суспільно значуще як на моральну цінність, передбачає розуміння ним цілей і очікуваних наслідків поведінки, включає моральну оцінку взаємозв’язку між метою, установкою, засобами і мотивами. Моральна відповідальність проявляється у готовності і здатності добровільно реалізувати суспільно значимі цілі. Наявність у особи цих якостей свідчить про її самосвідомість і вміння самостійно визначати свою поведінку з урахуванням суспільних інтересів [17, с. 126, 127].

А. І. Ореховський та В. В. Поляков також акцентують увагу на тому, що моральна відповідальність є результатом усіх суспільних впливів і морального самовдосконалення особистості, коли необхідні суспільні вимоги перетворилися на глибокі переконання і зобов’язання конкретної людини. У цьому розумінні моральну відповідальність не можна відділяти від інших видів відповідальності [26, с. 170].

Отже, чи не головного значення в реалізації особистісної (внутрішньої) відповідальності набуває ступінь морального усвідомлення і схвалення вимог суспільства. Самі по собі моральні вимоги формуються і засвоюються особою виключно добровільно і тому, як ніщо інше, відповідає особистісному механізму самореалізації відповідальності. Це дає змогу зробити висновок про те, що особистісна відповідальність здебільшого засновується на почутті зобов’язання, моральному стані суспільства та індивіда.

А. І. Ореховський та В. В. Поляков усвідомлення відповідальності, сприйняття її почуттями, характеризують як “самовідповідальність” особи. Ця “самовідповідальність” має складну структуру, що містить соціальні (суспільні) та психологічні (індивідуальні) компоненти. При цьому в соціальному превалює необхідне, а в психологічному – індивідуальне, особистісне [6, с. 164].

У концепції А. П. Варула сутність особистісної відповідальності зводиться до самооцінки своєї поведінки на підставі висунутих суспільством вимог. На особистісному рівні відповідальність завжди позитивна, вона не може бути правовою, оскільки оцінка вимог (правового обов'язку) і, відповідно, прийнятого поведінкового рішення надається самою людиною. Правового характеру може набувати лише зовнішня (ретроспективна) сторона відповідальності, що являє собою оцінку осуду особистості та її поведінки з боку суспільства (держави) і виражається у правових заходо примусового впливу. Характерно, що й оцінка при здійсненні ретроспективної правової відповідальності також має правовий характер – як правова норма [7, с. 25].

Велику увагу слід приділяти також з'ясуванню психологічних особливостей особи, зокрема, дослідженню рекомендацій щодо покращення морального виховання особи, розвитку у неї високих ціннісних орієнтацій.

Так, у змісті особистості, що охоплює усі її різноманітні риси, в психологічній літературі виділяється чотири підструктури, які безпосередньо зв'язані з шляхами та прийомами формування нової людини. Перша підструктура – виключно соціально зумовлені якості особи (напряменість, моральні якості і відношення). Вона спирається переважно на ідейно-політичне, моральне, естетичне виховання. Друга підструктура – це індивідуально набутий досвід (знання, навички, вміння, звички, рівень особистої культури). У цьому аспекті особистість удосконалюється перш за все через навчання.

До змісту особистості включаються, по-третє, індивідуальні особливості окремих психологічних процесів (форми відображення) і, по-четверте, біологічно зумовлених якостей особи (темперамент, інстинкти, органічно паталогічні зміни, якості).

Такий багатоплановий підхід до характеристики особистості, особливості формування її якостей сприяє зміцненню і створенню таких рис у поведінці людини, як “самовідповідальність” [20, с. 165].

Моральна свідомість особи стає відносно самостійним явищем, яке відрізняється від суспільної моральної свідомості характером її соціальної детермінації, структурою і організаціями і підкорення не тільки суспільним, але й специфічним законам.

Поведінка людей регулюється моральними нормами її оцінюванням відповідно до категорій добра і зла. Моральним є те, що приносить людям добро. І навпаки – дії, що спричиняють зло, оцінюються як аморальні. Як одна з форм суспільної свідомості і система правил поведінки моральні настанови можуть бути класово зумовленими. Саме тому одне і те саме явище з погляду різних класів або суспільних груп може мати різну моральну оцінку.

П. Шутпельц, досліджуючи моральну свідомість особистості, застосовує конкретно-історичний підхід і при цьому зазначає на обов'язковому врахуванні таких моментів: а) існує нерозривний зв'язок між економікою і мораллю; б) соціальний зміст індивідуальної моральної свідомості визначається суспільною мораллю; в) моральна свідомість відображає історичний етап розвитку суспільства; г) моральна свідомість схильна до історичних змін. Кожна епоха, кожний клас створюють конкретний тип особистості з визначеними моральними якостями, Відповідно, конкретно-історична типологія особистості включає також типологію її моральної свідомості [17, с. 94, 95].

Підводячи підсумок дослідженню давньоримських Законів XII таблиць та інших стародавніх пам'яток права, А. Гусаков дійшов висновку про те, що ядром стародавніх пам'яток права є інститут власності та його захист, а зобов'язальне право виникає і розвивається у формі юридичних наслідків порушення прав власника [18, с. 227, 228].

Отже, можна сказати, що відповідальність особи має соціальну природу, передбачену як суспільним характером відносин, так і особливостями самої особистості, її місцем в системі зазначених відносин.

Соціальна відповідальність виникає тоді, коли поведінка індивіда має суспільне значення та регулюється соціальними нормами. В процесі розвитку суспільства складаються відповідні відносини між людьми у вигляді взаємних прав та обов'язків. Ці норми неоднакові і виступають як звичаї, традиції, табу і т. і. Ще в додержавному суспільстві їх порушення розглядалося як посягання на інтереси роду чи племені та підлягало негайному засудженню вже тоді мала місце відповідальність індивіда.

Досконалішої форми відповідальність набула з появою держави та класового суспільства. Чинні соціальні норми стали багатоманітнішими, що і зумовило існування кількох видів соціальної відповідальності: політичної, моральної, юридичної та ін. Її сутність полягає вже в обов'язках індивіда виконувати відповідні політичні, моральні, юридичні вимоги, які ставить перед ним суспільство, держава, колектив.

Д. І. Бернштейн, вивчаючи цю проблему, предметом свого дослідження вважає соціально-нормативну відповідальність, визначаючи її як соціальну відповідальність у вузькому розумінні, адже у широкому розумінні будь-яка відповідальність є соціальною, оскільки є відповідальність перед людьми, суспільством. У соціальній відповідальності, на його думку, слід розрізняти два аспекти, два значення стосовно усіх соціальних норм: а) відповідальність за виконання обов'язку, що передбачена соціальною нормою; б) відповідальність за порушення такого обов'язку.

Відповідальність за виконання означає обов'язок суб'єкта вчинити дії відповідно до вимог соціальних норм, обрати найбільш оптимальний, раціональний варіант поведінки, відзвітувати за виконання (якщо це вимагається) і прийняти на себе наслідки невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків (тобто зазнати виправний вплив з боку певних соціальних сил і відшкодувати у тій мірі, в якій це можливо, спричинену шкоду).

Ці два аспекти відповідальності вказують на існування позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) відповідальності, про які буде йтися мова у другому розділі даного дисертаційного дослідження.

Тобто, виходячи з даного положення, суб'єктивно для порушника соціальної норми відповідальність завжди настає як несприятливі наслідки порушення. Об'єктивно для суспільних сил, що впливають на порушника, і для тих, в чий інтерес здійснюється такий вплив, зазначені несприятливі наслідки цілком бажані, адже тільки за їх допомогою механізм відповідальності за порушення починає працювати.

При всій своїй складності і самостійній значущості поняття відповідальності за порушення є складовою загального поняття відповідальності за виконання, охоплюється ним за змістом.

Специфіка кожного виду відповідальності визначається особливістю відповідного виду соціальних норм. І звичайно, що і специфіка правової відповідальності визначається перш за все видовими відмінностями правових норм від інших соціальних норм.

У вітчизняній юридичній літературі соціальні норми визначаються як загальні правила поведінки людей у суспільстві, що зумовлені об'єктивними закономірностями і є результатом свідомо вольової діяльності певної частини чи всього суспільства, що забезпечується різноманітними засобами соціального впливу. Соціальні норми здійснюють нормативне регулювання поведінки суб'єктів шляхом встановлення діянь дозволених чи не дозволених, здійснюють визначення умов, за яких передбачуване діяння дозволяється або забороняється, визначаються суб'єкти, на яких за певних умов поширюється правило поведінки, що встановлено тією чи іншою нормою.

Як зазначалося, класифікація соціальної відповідальності залежить від сфери соціальної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, суспільну, юридичну та інші види відповідальності.

Відповідальність соціальна і юридична співвідносяться одна з однією як рід та вид. Так їх розглядає не лише загальна теорія права, але і всі галузеві юридичні науки.

Соціальна відповідальність на особистісному рівні стикається з правом, правовим регулюванням лише в аспекті покладення на громадян певних обов'язків і наділення їх певними правами. Будь-яке суспільство являє собою закріплену взаємними правами і обов'язками сукупність людських індивідуумів. У класовому суспільстві більшість відносин людей набувають правової форми, і тим самим, як вже говорилося вище, забезпечується можливість примусового (за необхідності) ствердження відповідних відносин між суб'єктами суспільних утворень. Особливість суспільних вимог, передбачених правом, полягає у тому, що держава забезпечує можливість примусового їх здійснення, якщо суб'єкт, до якого звернуті ці вимоги, не буде їм слідувати. Правові вимоги формулюються у вигляді юридичних обов'язків у формі конкретних або загальних правовідносин.

Однак притягнення до юридичної відповідальності ще не означає подолання тих умов, які породили правопорушення. У особи правопорушника, перш за все, має зародитися почуття особистої моральної відповідальності. Тобто, правові вимоги повинні постійно взаємодіяти з моральними, перевірятися останніми.

Спираючись на викладене вище розуміння сутності соціальних відносин, їх місця в системі суспільних відносин, можна виділити основні види соціальної відповідальності як підсистеми цих відносин.

Так, А. Ф. Плахотний пропонує багатопланову характеристику структури соціальної відповідальності. Залежно від суб'єкта він виділяє особисту і суспільну відповідальність. Якщо брати до уваги взаємозв'язок "суспільство – особа", то соціальна відповідальність, на його думку, – це соціальний механізм контролю, користуючись яким, суспільство забезпечує узгодження особистих і суспільних інтересів, скеровує поведінку людей в необхідне, суспільно корисне русло. Зворотний напрямок цього зв'язку (від особи до суспільства) характеризує відповідальність як найважливіша моральна і соціально-психологічна якість особи. У цьому, на думку автора, проявляється об'єктивна і суб'єктивна сторони відповідальності, про які вже згадувалося вище.

Окрім цього, вчений пропонує розподілити соціальну відповідальність за способами регулювання і забезпечення (правова і моральна), а також у часовому вимірі: відповідальність за минуле, за вже вчинене діяння – ретроспективна сторона, та відповідальність за майбутні дії – перспективна сторона. Дослідник пропонує також соціальну відповідальність класифікувати за видами соціальних ролей, кожній з яких відповідає своя форма відповідальності – політична, цивільна, партійна, виробнича, професійна, сімейна.

Л. І. Грядунова зазначає, що соціальну відповідальність можна класифікувати за різними підставами, зазначаючи, що різні види відповідальності виступають при аналізі родового поняття (соціальної відповідальності) як елементи системи. Своєю чергою, кожний з видів відповідальності має свої структурні підрозділи. З погляду сфер (конкретних форм) її прояву Л. І. Грядунова виділяє такі основні компоненти структури соціальної відповідальності.:

- політична відповідальність, тобто відповідальність особи чи групи за дії, що торкаються соціально важливих інтересів;
- цивільна відповідальність, яка передбачає дотримання громадянином конституції країни та виконання відповідних обов'язків;
- виробнича відповідальність, що виражає відповідальність за результати своєї праці;
- правова відповідальність, яка проявляється у сфері взаємовідносин особи і суспільства, громадянина та держави;
- моральна відповідальність, тобто усвідомлена особою. Необхідність узгоджувати і творчо направляти свою поведінку в інтересах суспільства;
- відповідальність у сфері сімейно-побутових відносин [10, с. 31–38].

Цікаві доводи щодо структури відповідальності висловив В. В. Томашев. Він розрізняє чотири рівні відповідальності:

- 1) пізнавальний рівень як відповідальність за правильне визначення прогресивної об'єктивної необхідності;
- 2) аксіологічний рівень як відповідальність за правильне оцінювання існуючих можливостей для дій згідно з необхідністю;
- 3) інструментально-корегуючий рівень як відповідальність за правильний вибір засобів і методів реалізації об'єктивної необхідності;
- 4) практичний рівень – відповідальність за результати практичних дій, що реалізують вимоги об'єктивної необхідності.

Ця структура, як зазначає В. В. Томашев, "не тільки дозволяє зрозуміти зміст цієї категорії, але й вказує на напрямок розвитку відповідальності: від пізнавального рівня до практичного (від пізнання необхідності – до її реалізації) [11, с. 108, 109].

Щодо структури соціальної відповідальності, можна навести позицію А. І. Ореховського (яка, на нашу думку, є доволі обмеженою і не відповідає усій багатоманітності поняття соціальної відповідальності). Так, вчений, беручи за основу марксистське розуміння соціальної відповідальності, вказує, що загальне поняття відповідальності слід виводити не із співвідношення широких категоріальних абстракцій, а із економічного аспекту відповідальності, який слід відмежувати в першу чергу, адже у загальній структурі відповідальності економічний аспект є основоположним і виступає в системі “як генетично визначальний ланцюг загального механізму відповідальності” [12, с. 47–49].

Проти такого положення категорично, і справедливо, на наш погляд, заперечує Д. І. Бернштейн, який пише, що хоча економіка і визначає політику, право, мораль, і, відповідно, економічна відповідальність (її економічний аспект) має значний вплив на характер політичний, правовий, моральний та інші види відповідальності, однак попри усе це у структурі соціальної відповідальності економічна відповідальність є лише видом соціальної відповідальності, який сам по собі можна вивести і визначити не інакше, як через загальне поняття соціальної відповідальності.

Соціальна відповідальність у ретроспективному плані входить до механізму соціального регулювання, який розвивається, змінюється і удосконалюється разом з розвитком суспільства, – це та сукупність засобів і методів, за допомогою яких суспільство, направляючи і координуючи соціальну поведінку людей, впливає на суспільні відносини, забезпечуючи їх упорядкування, закріплення і розвиток, їх цілісність і взаємодію, без чого є неможливим саме існування суспільства як цілісного соціального організму” [27, с. 13].

Друга підсистема соціальної відповідальності засновується на більш стабільних засадах, ніж перша. Відповідальність-санкція засновується на нормах, які постійно змінюються, а друга сторона соціальної відповідальності ґрунтується на внутрішній регуляції поведінки індивіда, на відносно сталих правилах людського співжиття, на моральних принципах.

Другу підсистему системи соціальної відповідальності складають такі основні види:

- відповідальність у відносинах людей один до одного, що визначається правилами людського співжиття;
- відповідальність у виробничих відносинах, професійна відповідальність;
- відповідальність за сім’ю, за долю старших і молодших поколінь;
- відповідальність за долю колективу, суспільства – національна, політична відповідальність;
- відповідальність за майбутнє, за долю людства і реалізацію ідеалів прогресу.

Можна спостерігати, що переважно усі дослідження проблеми класифікації соціальної відповідальності висловлюють схоже розуміння основних видів і підвидів цієї частини суспільних відносин. На підставі цих підходів проводяться серйозні соціологічні дослідження, розробляються обґрунтовані рекомендації.

Отже, виходячи з вищевикладеного, можна констатувати, що соціальна відповідальність особи є невід’ємним атрибутом будь-якого суспільного організму, характеризує її соціальну структуру. Під нею ми розуміємо систему відносин між людьми в межах необхідної їй поведінки, вимог суспільства щодо індивіда, і як невідворотність звітності за свою поведінку. Тобто, можна вказати на основну характеристику поняття соціальної відповідальності, якою є те, що вона розглядається як форма взаємозв’язку і взаємодії суспільства і особи.

Висновки. Особливості сучасного стану соціальної відповідальності можуть бути адекватно сприйняті в межах системи процесів соціальних і культурних змін глобального і національного масштабів, що вимагає принципового розширення сфери методологічної рефлексії у юридичних дослідженнях.

Це знаходить свій вираз насамперед у концептуальній перебудові загальної теорії права. Одним з фундаментальних процесів розвитку вітчизняної юридичної науки є перехід від моністичної методології до філософсько-методологічного плюралізму.

Наведені судження визначають логіку подальшого дослідження обраної проблематики. Зокрема необхідність більш детального, аніж звичайно прийнято в нашій юридичній літературі, звернення до сучасних поглядів на розвиток науки і до основних характеристик наукового пізнання, а також до особливостей становлення юридичної науки в межах європейської традиції права.

1. Аристотель. Сочинения [Текст]: в 4-х томах /Аристотель; ред. В. Ф. Асмус; АН СССР, Институт Философии Т. 1. – М.: Мысль, 1975. – 550 с. 2. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д. И. Бернштейн. – Ташкент: Изд-во “ФАН”, 1989. – 145 с. 3. Богомолов А. С. Диалектический логос: Становление античной диалектики / А. С. Богомолов. – М.: Мысль, 1982. – 263 с. 4. Букреев В. И. Этика права: От истоков этики и права к мировоззрению / В. И. Букреев, И. Н. Римская. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с. 5. Варул П. А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности / П. А. Варул. – Таллин: Ээстираамат, 1986. – 152 с. 6. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Л. И. Грядунова. – К.: Вища школа, 1979. – 132 с. 7. Гусаков А. Д. Деликты и договоры / А. Д. Гусаков. – М.: Наука, 1996. – 341 с. 8. Гусейнов А. А. Введение в этику / А. А. Гусейнов. – М.: Изд-во Мос. ун-та, 1985. – 208 с. 9. Гусейнов А. А. Великие моралисты / А. А. Гусейнов. – М.: Республика, 1995. – 351 с. 10. Ежи Дж. Виатр. Конституционная ответственность в Польше после 1989 // Конституционное право: Восточно европейское обозрение. – 1996. – № 2. – С. 11–17. 11. Иоффе О. С. Вина и ответственность по советскому праву // Советское государство и право. – 1972. – № 9. – С. 33–39. 12. Кобец Н. Г. Предупреждение правонарушений в производственном коллективе. Вопросы теории и практики. – М.: Юрид. лит., 1982. – 208 с. 13. Кон И. С. В поисках себя. Личность и самосознание / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с. 14. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / Общ. ред. М. А. Дынника. – М.: Госполитиздат, 1955. – 239 с. 15. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытный. – К.: Наука, 1985. – 175 с. 16. Ореховский А. И. Ответственность и еесоциальная природа. (Методологический аспект) / А. И. Ореховский. – Томск: Изд-во Томс. ун-та, 1978. – 229 с. 17. Ореховский А. И. Воспитание ответственности личности в коллективе / А. И. Ореховский, В. В. Поляков. – Алтайское книжное изд-во. Барнаул, 1971. – 231 с. 18. Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности / Е. М. Пеньков. – М.: Мысль, 1972. – 198 с. 19. Плахотный А. Ф. Проблемы социальной ответственности / А. Ф. Плахотный. – Х.: Вища школа, 1981. – 191 с. 20. Томашев В. В. Сущность социальной ответственности и ее место в системе исторического материализма // Проблемы системати за ции категорій исторического материализма. – Челябинск, 1980. – С. 104–115. 21. Философский словарь. – М.: Политиздат, 1987. – 588 с. 22. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. – М.: Юрид. лит., 1974. – 352 с. 23. Хомич В. М. Социальная ответственность и право // Право и демократия. – 1989. № 2. – С. 19–31. 24. Шабуров А. В. Социальная ответственность личности и уголовное право // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986. – С. 65–78. 25. Шмолак Ю. Свобода и моральная ответственность личности при социализме // Структура морали и личность / под ред. С. Анисимова, Р. Миллера. – М., 1977. – С. 122–132. 26. Шутпельц П. Структура морального сознания социалистической личности // Структура морали и личность / Под. ред. С. Анисимова, Р. Миллера. – М., 1977. – С. 93–100. 27. Якушин В. А., Шаталова Л. И. Правовые аспекты субъективного вменения. – Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та., 1989. – 197 с.